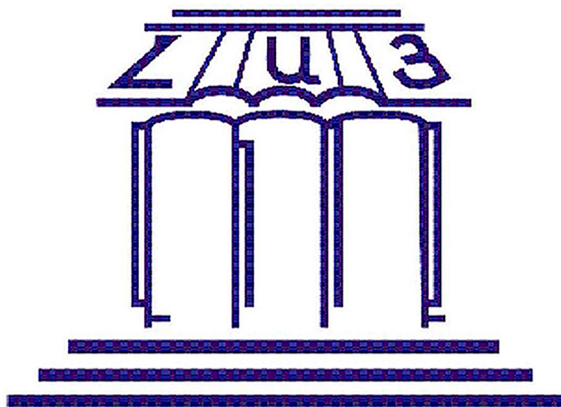

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

986

008
-30

Մ-32

Մատենադար Թիւ 1 փարիզի Հայ Ուս. Միութեան

Փ Ր Օ Ֆ Է Ս Է Օ Ր Ն. Մ Ա Ռ

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Մ Շ Ա Կ Ո Յ Թ Ը

ՆՐԱ ԱՐՄԱՏՆԵՐԸ ԵՒ ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ

ԸՍՏ ԼԵԶՈՒԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

(փարիզի Հայ Ուս. Միութեան կողմէ Սօսիէթէ Սովանթի
ամփիթատրոնը կազմակերպուած երեկոյթին մէջ
կարդացած դասախօսութիւնը)

Հրատարակիչ Յ. Բ. ԹԻԻՐԱՊԵԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ «ԱՐՁԱԳԱՆԳ ՓԱՐԻԶԻ»Ի

227, Bd. Raspail

Փ Ա Ր Ի Զ

1925

Գին՝ 5 ֆր.

38
30
5

Մատենադար Թիւ 1 փարիզի Հայ Ուս. Միութեան

Փ Ր Օ Ֆ Է Ս Է Յ Ր Ն. Մ Ա Ռ

07 JUN 2005

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Մ Շ Ա Կ Ո Յ Թ Ը

ՆՐԱ ԱՐՄԱՏՆԵՐԸ ԵՒ ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ

ԸՍՏ ԼԵԶՈՒԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

(փարիզի Հայ Ուս. Միութեան կողմէ Սօսիւթէ Սալանթի
ամփիթատրոնը կազմակերպուած երեկոյթին մէջ
կարդացած դասախօսութիւնը)

Հրատարակիչ Յ. Բ. ԹԻՒՐԱՊԵԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ «ԱՐՁԱԳԱՆԳ ՓԱՐԻԶԻ»

227, Bd. Raspail

Փ Ա Ր Ի Զ

1925

9210

Պարիզի հայ ուսանող երիտասարդութիւնը, իր նախագահի՝ Պ. Կոթիկեանի բերանով դիմել էր ինձ խնդրելով, որ ձի դասախօսութիւն կարգած Հայոց անցեալից ինձ զբաղեցնող որ և է հարցի վրայ: Շնորհակալիքս յայտնեցի ինձ պատիւ բերող այս հրաւերին համար. շնորհակալ եմ նաև հանդիսականներին, նախօրօք ներողութիւն խնդրելով ձեր մէկ ու քառորդ ժամուան ուշադրութիւնը չարաչար գործածելուս համար:

Խոստովանում եմ, որ գրեթէ դիմումի ընթացքի մտահոգութեան մէջ էի, թէ ի՞նչպէս կատարեմ պարտականութիւնս. էլ չեմ խօսում լեզուի մասին. իմ դասախօսութեանց սովորական լեզուն ուսանելէնը լինելուց զատ, ծագումով հայ լինելու պատիւը չունիմ. և ունկնդիրները, հասկանալի է, ներողամտութիւն պիտի ցոյց տան օտար մարդու հայերէնը լսելիս:

Սակայն մտահոգութիւնս վերաբերում էր ուրիշ բանի՝ դասախօսելի նիւթի ընտրութեան: Խնդիրն այն չէ, որ ներկայումս ինձ զբաղեցնող գիտական հարցերը համաշխարհայնութեան գոյն և համ ունին, և Եւրոպայի, Ափրիկէի, Ասիայի կամ Եւր-Ափր-Ասիայի ցպատմական կուլտուրայի լայն գիրկը խորասուզած, տարւել եմ մարդկութեան իբրեւ խօսող էութեան և մանաւանդ Եւրոպայի նախաքնակիչների լեզուի ուսումնասիրութեամբ:

Բանն այն է, որ Հայոց կուլտուրական անցեալն ևս, մեր համոզմունքով, չէ կարելի ներկայացնել և ոչ իսկ ներքի է ուսումնասիրել այլապէս քան իբրև նոյն համամարդկային կուլտուրական ամբողջութեան էական և ստեղծագործիչ մաս: Հայոց ազգը, որի համար ժամանակիս տիրապետող ոյժերը դժուարանում են ինքնուրոյն կեանքով հանգիստ ապրելու տեղ որոշել երկրագնդի վրայ, և խնդրելի տեղը չեն գտնում, չեն տեսնում մինչև անգամ իրանց՝ Հայերի՝ բազմահազար կուլտուրայի սքանչելի յիշատակարաններով ծածկւած նուիրական հողը, որի վրայ ապրող ազգը ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկութեան մասնաւորապէս Եւրոպայի ազգերին հետ անժխտելի կապերով միացած լինելով, ոչ միայն պատիւ կը բերէ, այլ և նոցա կուլտուրական ծագումը և զարգացման ձևափոխումներն ուսումնասիրելու համար ամենակարեւոր ազդակ մըն է:

Բայց ահա ցաւս — ինչպէս ժամուկէսում լուսաբանել այս-

պիսի բարդ հանգամանք հանրամատչելի կերպով, մինչ նիւթն իր ճոխութեամբ կարող է առարկայ լինել տարիներ տեւող դասընթացքի. ինչ ձողական միջոցներով հասկանալի դարձնել այդ իսկ լուսաբանութիւնն հասարակութեան լայն շերտեր ներկայացնող հանդիսականներին, երբ, աւա՛ղ, տակաւին ընդհանուր լեզու, գիտական լեզու գրեթէ չեմ գտնում մինչև անգամ գիտական աշխարհում, և ինձ իմ փոքրածիւ աշակերտներին հետ դուռ եմ կղզիացած հայոց ազգի ժամանակակից բաղնի նման, անտանելի սարսափի, անտանելի մենակութեան մէջ: Այսպէս, ոչ միայն իմ անձնական դժկամութիւնս, այլ և այս հանգամանքը, պէտք էր նկատել իբրև գրաւական, որ այսօրայ դասախօսութիւնս յառաջուց արդէն անհետեանք և նոյնիսկ անյաջողութեան դատապարտուած համարւելո՛ւ Սակայն եթէ էլի համաձայնել եմ այս ինձ համար դժուար գործը յանձն առնել, միմիայն յոյսի այն նսեմ լուսով քաջալերուած, որ եթէ մենք ընդհանուր գիտական լեզու չունինք, զոնէ ոգեւորուած ենք և ճղուում ենք մի շատ թանկագին ընդհանուր բանով, կուտուրայի և առաջադիմութեան միակ և ամենազօրեղ ոյժով՝ սիրով՝ դէպի մի և նոյն առարկան՝ հայոց ազգը, — դուք ձեր հայկական ծագումով, ես՝ իմ գիտական, զուտ վերացական-գիտական ձգտումներով:

Որո՞նք են այդ գիտական ձգտումները: Դասախօսութեանս վերնագրի մէջ ասուած է «ըստ լեզուագիտութեան»: Միթէ՞ հայերէնի մասին լեզուագիտութիւնը այնքան յառաջդիմութիւն է արել, որ նորա շնորհիւ արդէն ձեռնհաս ենք դառնում հայոց ազգի ոչ միայն քաղաքակրթական փոխաբերութիւնները, այլ և նրա կուտուրական լինելունը: Նախապատմական կապերը և մինչև իսկ արձանները երեւան հանել:

Կուտուրայի արձաններին [և նախապատմական կապերի մասին մենք, գիտնականներս էլ, նոյնգունակ գաղափար չունենք: Միջադպրոց իրաւունքի հարցը շօշափելով, յայտնի ռուս հնա-գէտ պրոֆ. Ռոստովկե արդարացի կասկածանքով է վերաբերում այն անշատման, որ շատերը տեսնում են անբաժանելի կապերով միացած միջին դարերի և հին դասական շրջանի միջեւ. «Ժամանակակից պետականութիւնն, իրաւունքը, կրօնքը և կուտուրան, իրանց հիմքերով անդամ են դասական աշխարհին. լուծ ենք նրանից, և մեր ամբողջ մտաւորականութիւնը, իր ամբողջ դարգացումը կատարեալ առեղծուած կը դառնար, եթէ գիտցած չլի-

նէինք, որ նրա հիմքերը ստեղծւած են դասական դարում (1)»:

Եւրոպական մեր արդի քաղաքակրթութեան արձաններն ինչու ենթադրել դասական աշխարհում և ոչ աւելի հին դարի շրջանում, լինի նա նոյն Միջերկրայքում թէ Միջագետքի սահմաններում:

Մեր աշխարհահայեցողութեամբ նոր շրջանների հիմքերը կամ արձաններն այսքան հեռւոր ժամանակ տանելու կարիք չկայ:

Նոր երեւան եկող կուտուրական երեւոյթի հիմքերը կամ արձանները, ինչպէս և նրա ստեղծող ոգին գտնուած են իր ժամանակի միջավայրում: Իսկ կապերը, մինչև իսկ այն հիմքերի կապերը, մեզ հեռու կարող են տանել, շատ հեռու, հին և հնագոյն քաղաքակրթուած աշխարհից էլ դէն, հասցնելով մեզ նախապատմական և ցարտմական ժամանակներին, որի հասարակական ստեղծագործող տարրերը, ցեղային խաւերը, ժողովրդի զանգուածի մէջ շարունակուած են պահել նոյն ստեղծագործական ոյժը և հինաւուրց լեզուների վերապրումները:

Տիրապետող լեզուագիտական վարդապետութիւնը, կառուցանելով իր ուսումնասիրութիւնը նախ և առաջ ամենակատարեալ Ֆրէկսիւ լեզուների վրայ — այսպէս ասած հնդեւրոպական լեզուների վրայ — և ստեղծելով նրանց սքանչելի կերպով ձշակուած համեմատական քերականութիւնը, գրաւուած է եղել պատմական քաղաքակրթական նշանակութիւն ունեցող ազգային լեզուներով, այնպէս ինչպէս նոցա զարգացումը հանդիսանում է մեռած թէ կենդանի, բայց գրականացրած, միշտ արհեստական կացութեան մէջ: Նրա, այս լեզուագիտութեան, ստեղծած ենթադրական նախալեզուն վաղուց յայտնի է արդէն, երբեք գոյութիւն չի սկսեցել: Իսկ լեզուների ցեղային զարգացումն և նրանց անցուցած զանազան ստեղծագործական նախապատմական և ցարտմական շրջանները բարձի թող են արուած:

Կը կարծուի թէ այս նախապատմական շրջաններից և — աւելի ևս — պատմական ժամանակներից առաջ եղած ցեղային թէ

(1) M. J. Rastovzeff. Mejdounarodnia otnochenia i mejdounarodnoe pravo v drevnem mire (sovremennia sapiski). Parij, 1921, 4 str 129.

նախացեղային հասարակական կեանքից լեզուի յիշատակարաններ կա՞մ բնաւ չեն ծնացել, կամ եթէ ծնացել են, ճիշդն Ամերիկայի և Ափրիկէի այսպէս ասած վայրերի ցեղերու մէջ կարելի է հանդիպել անոնց: Գալով քաղաքակրթութեամբ ազգերին, որոնց թւից չի կարելի հեռացնել Հայերին, բոլորը կատարեալ դարդացած լեզուների տէրեր են:

Սակայն ճի բան է սպրդել զիտութեան ուշադրութիւնից: Լեզուները չեն ծագում երբեք ճի աղբիւրից, այլ բազմաթիւ աղբիւրներից, նրանց խաչաձեւումից, դանազան ցեղային լեզուների ծախսումից և ձուլումից: Լեզուի ծագման և զարգացման այս օրէնքից չեն ազատւել և հնդեւրոպական լեզուները: Ընդհակառակն հէնց այս օրէնքին են նոքա պարտական իրանց կատարելագործութիւնը:

Ո՛րքան խաչաձեւում, այնքան մեծ կատարելագործութիւն: Իսկ երբ այլ խաչաձեւումն երկու race-ի թէ դանազան ընտանիքի լեզուների մէջն է տեղի ունենում, ո՛րքան խաչաձեւում է հանդիպում, այնքան աւելի արուեստական կատարելագործութիւն է սրտացւում և նոյնքան էլ աչքի ընկնում է սկզբնատիպարներից հետեւանալը, ցատկոտական բնաբոյս յատկութիւնների կորուստը: Հետեւապէս իսկական լեզուագիտութեան համար — «ցեղասէր» եթէ չասենք «բանասէր»-ի տեղ աւելի պատշաճ խօսք գործածելով — ցեղաբանական կամ ethnologique լեզուագիտութեան համարնոքան ունակ կարեւորութիւն կը ներկայացնեն և շատ անգամ անպէտք են: Բայց կայ լեզուների ճի առանձին խումբ, երբեմն տիեզերական ծաւալ ունեցող ընտանիք, այժմ ցիր ու ցան եղած փոքրաթիւ լեզուներ, որոնք պահել են իրանց ընտանեկան կուսութիւնը. մարդկուներ, որոնք պահել են իրանց ընտանեկան կուսութիւնը. համեմատ բազմիցս խաչաձեւակային խօսքի զարգացման օրէնքի համեմատ բազմիցս խաչաձեւակային լեզուներից լեզուների հետ, նոքա ազատ են ծնացել օտար ընտանիքի լեզուների հետ ձուլւելուց և իրանց մէջ կրում են և՛ ամենահին շրջանների առատ, տեսակ տեսակ վերապրումներ, և՛ ճինջև անգամ նախնական լեզուների ստեղծագործութեան աղբիւրը՝ կուսական բնազդութիւնը:

Այս ինքնուրոյն թափաքական կոչուած ընտանիքի, նրա առանձնայատկութիւնները, անունի և նշանակութեան մասին որոշ գաղափար կարող է տալ ռուսերէն տպած «Կովկաս և Երրորդ ցեղային տարրը Միջերկրեայ կուսութեան ստեղծման մէջ» գրքոյկը:

Առանձին պատճառները ստիպելին թափաքական պայմանաւոր կոչուած նրանց յատկացնել: Այս ընտանիքի լեզուների վաղուց

արդէն կղզիացած գուճարումը ներկայումս գտնուում է ճիշդն Կովկասում, և նրանցից հետո ընկած առանձնացած գոյութիւն է պահում էլի երկու լեզու, մէկը՝ Վերջիկ Պամիրի լանջերում Հինդուկուշից դէն Միջին Ասիայում, միւսը՝ Բասկերէն, Գաղղիայի և Սպանիայի մէջ: Հին ժամանակ տասնեակ գրականական լեզուներ կային, հնագոյն դարերից ի վեր, ճի քանիսը բնառազիր: Նոյն թափաքական ընտանիքին էր պատկանում նաև Եւրոպական լեզուները: Եթէ Յունաստանի և Փոքր Ասիայի հնագէտները pré-hellénique կամ ցը-յունական կուսութեան աշխարհի գոյութիւնը իրական կերպով ապացուցել են շօշափելի նիւթերէն յիշատակարաններով, և այս նախապատմական կուսութեան մեծ ծաւալը հաստատել, ուրիշները փորձում են լուսաբանել իրանց մատչելի լեզուագիտական միջոցներով և պատմական վկայութիւններով: Ինչ որ անորոշ իբր թէ «ասիանիկ» ընտանիքից ի թիւ որոց համարձակագոյն երկտառադ գաղղիացի գիտնական Autran, թափաքական լեզուագիտութիւնը ճի քանի երկարաձիգ դարեշրջանի է բաժանում, սկսեալ ցատկոտական ժամանակներից, յաբեթական ցեղի ստեղծագործական դերն է նշմարում լեզուների նոր տեսակներն առաջ բերելու գործում, և Ափրիկէի ծովեզերքներում, ի միջի այլոց և եգիպտերէնի և յաբեթական լեզուների հնաբանութիւնը մեզ հասցնում է «ասուր» կամ «խօսուն» մարդկութեան ամենահին ցատկոտական գոյութեան հնաքարեայ (paléolithique) դարեշրջանում:

Վայրենի վերապրումներով անմատչելի դարձնելով մօտիկ ժամանակների և ազգերի պատմական իրականութիւնը շօշափել, առանց այս թէ այն գիւրագրգիռ աղգային զգացմունքին դաշնու, մեր ժամանակակից միջազգային յարաբերութիւնները բնականապէս ներշնչում են գիտնականներիս մեր որոնումները, հետազոտութիւնները տանել, ձեզ հետներս քաշելով հնագոյն և հեռագոյն վայրերը, թերեւս այնտեղ մեզ էլ մերժուած հանգիստ foyer-ն գտնենք, հայկական կուսութեան մասին զրոյց անենք, մեր կարծիքները յայտնենք ըստ լեզուագիտութեան:

Ներկայ պարագաներումս այս կարծիքներս թւում է թէ առասպել են. բայց արդե՞ք կեանքը, մեր կեանքը, և հայոց կեանքը նոյնպէս առասպել չէ՞, սարսափելի առասպել: Կուսութեան նոյնպէս առասպել է. նա կեանքի հմայեցուցիչ առասպելներից ամենազեղեցիկ, ամենափայլուն տեսակն է: Եւ ի՞նչ, գիտնականիս, ինքնաճանաչութիւնը բնաւ չի ընկճւում, երբ յաբեթագիտական

ուսումը, ծարղկութեան ամենաերեւելի և ազնիւ և գեղեցիկ առաս-
պելները, Յունաց և Հրէաների աւանդութիւնները, ոչ ծիայն բա-
ցատրում է, այլ և իբրեւ իրականութիւն է երեւան հանում լեզուի
սուեաների ծիծոցով:

Բայց ի՞նչ է լեզուն: Մարդու ներքին կեանքի բացայայ-
տումը և արդարութիւնը, ոչ ծիայն խօսք բանաւոր թէ գրաւոր, այլ
և թէ՛ նիւթեղէն և թէ՛ հասարակական ճարձնացած յիշատակա-
րաններ: Աղթամարի հանքը, քանդակագործութեան հրաշքը—ասում
են, Ի. րդ դարում քանդուած Անիի ինքնավարութեան եղանակը—
խասինջուութիւնը, Դուինի և Շահապիվանի ժողովները, Վարդա-
նանց քաջագործութիւնները, նրանց նահատակութիւնը, համաշ-
խարհային առևտրի ծառայող ինն կամարակապ սքանչելի ճար-
պկութեամբ կառուցուած կամուրջները ծի փոքրիկ գետի՝ Ախուր-
եանի վրայ, և հազար ու մէկ այլ Հայոց ազգի կամ ազգայիններ
ստեղծագործութիւնները Հայաստանից էլ դուրս, ի՞նչ են եթէ ոչ
Հայոց լեզու, հայկական լեզու: Եւ հայերէն լեզուն, սովորական
իմաստով հասկացուած լեզուն, այդ բանն էլ վկայում է: Նա էլ նախ-
նական ծարղկութեան լեզուի յատկութիւնները պահելով, մեզ ցոյց
է տալիս, որ լեզուն չէ ծիայն խօսքերի հաւաքումն, այլ և գոր-
ծերի, լեզուն՝ ինչպէս և յարեթագրութիւնը հասկանում է՝ լոկ
բառեր չեն: Հայերէնում «բան» բառի գուր չէր նշանակում և «խօսք»,
ինչպէս յունարէնում «լոգոս» կը նշանակէ ծիածանակ գործ
կամ առակայ: և այս եղելութիւնը աշխարհաբարը պարզ ցոյց է
տալիս— «ի՛նչ բան», «բանթող», «բանւորներ», և այլ ասացածներ
մէջ: Արդէն այս խօսքի ծագումը յարեթագրութիւնը գտել է,
նա նշանակում էր և՛ «խօսել», և՛ «գործել», «շինել»:

Բնականապէս Հայոց շինարարութիւնը, հայկական կուտու-
րան կամ մշակոյթը միեւնոյն ժամանակ և լեզուի շինարարու-
թիւն էր, ոչ ծիայն հայերէնի, այլ և բոլոր այն ազգերի, որոնք
նրա հետ մտերիմ շինարար յարաբերութիւններ ունէին: Ուրեմն
մեր հարցը լոկ հայկական ազգային նշանակութիւն չունի: Ի հարկէ
ոչ ծի կուտուրա չի կարող հասկացել առանց ազգէ ցազգ ազ-
գեցութեան և փոխադարձ արդիւնագործութեան, բայց հայկական
կուտուրան առանձին տեղ է բռնում այս հարցում: Ազգային յա-
րաբերութիւնների հանդուցը կազմելով, ոչ ծիայն ժամանակակից
ժողովուրդների մէջ այլ և մեռած կուտուրական ազգերի և ներ-
կայ կենդանի քաղաքակրթուած աշխարհի միջև ևս Հայերն առա-

ջինն են եղել որ միջազգայնութեան շահերը և տիեզերական պատ-
մութեան ըմբռնումը հասկացել են դեռ միջին դարերում: Հարցն
ուրեմն մեծ է, ոչ ծիայն մեծ, այլ և ծա՛նր. ձեզ, Հայերիդ հա-
մար ծանրագո՛յն. բայց դուք, Հայերդ, չէք կարող ձեր պատմական
դերից երես շուր տալ և ծիայն ազգային, անջատ թուող ազգային
շահերով բաւականանալ: Ամէն ծի մեծ պատմական դեր, ինչպէս
ամէն մեծ ստեղծական գործ, աշխարհիս միջավայրում տառապանք
է. բայց իրապէս և տառապանքից է որ ծնւում են մեծ բաները:
Հարկւր երեսուն տարի առաջ ի՛նչ տառապանք չէր կրում Սա-
յաթ-նովա: Ծանօթացէք նրա կենսագրութեան հետ: Բայց ի՛նչ
գրաւիչ երգեր է երգել: Ապրելով Վրաստանի թագաւորական ըն-
տանիքի շրջանում, այս հայ երգիչն երգում է և՛ հայերէն, և՛
վրացերէն, և՛ տաճկերէն, և՛ պարսկերէն լեզուներով, ստեղծում
էր երբեմն միջազգային ոտանաւորներ, հայ-վրացերէն, հայ-վրացի-
տաճկերէն, հայ-վրացի-տաճիկ-պարսկերէն, գտնելով իր հայկա-
կան և ցեղային և պատմական կուտուրատիւնը բնութեան մէջ
ամէն ցեղի սիրտին մօտ ներդաշնակ եղանակներ, զգացումներ,
գաղափարներ և ոչ թէ ծիայն բառեր:

Ժ. և Ժ. Գ. դարերի եւրոպական պրոպագանդայի հետամուտ
հայերն երկու ճակատ պիտի կազմէին, երկուսն էլ շինարար, կու-
տուրական. մէկը՝ ազգային առանձնայատկութիւնները և ինքնու-
րոյն կուտուրան իր ստեղծագործիչ ոյժերով, քաղաքակրթութեան
ազգային աւանդական տարրերով, ազգային լեզուով բարգաւաճող:
Միւրը՝ համաշխարհային նշանակութիւն ունեցող եւրոպական լուսա-
ւորութիւնն և նրա կատարելագործուած միջոցներն ներմուծանող:
Հայերը ոչ ծիայն առաջինն այլ և միակն են եղել արեւելեան ազ-
գերից, որ Եւրոպայի կուտուրայի իւրացման նպաստելու նպատա-
կով գիտական հաստատութիւններ հիմնել են Եւրոպայում: Յիշե-
ցնեմ Մխիթարեանների գործը, նկատելով հանդերձ, որ այն շրջա-
նում եկեղեցին է եղել միակ ազգային շահերի մարմնացնող հա-
սարակական կազմակերպութիւնը: Հարկւր տարի վերջ էլի Հայերն
էին Լազարեան ձեմարանի հիմնադիրները:

Եւրոպայի այդ լուսաւորեալ կեդրոններում, հին թէ նոր քաղա-
քակրթիչ միջավայրերում մէջ, Հայերը չեն թերացել կուտուրա-
կան կապերն աճեցնող բոյներ դնել քաղաքակրթութեան մուտքը
դիւրացնելու համար առաջաւոր Ասիայի մէջ: Ինչ և լինէին մերձա-
ւոր նպատակներն, այս թէ այն կողմից այդպիսի հաստատութիւն-

սաներից ժառանգուած ցեղային հաղարամեայ աւանդի շնորհն են մեր առաջ դնում, աւա՛ղ, բնաւ ոչ ամբողջութեամբ:

Մի ֆրանսացի գիտնականի կարծիքով, «Մէլը կազմում է և երաժշտութիւնն արտայայտում է մի և նոյն սրտանց ձգտումը դէպի անեղրն, անբաւն և անհունը, որին խօսքերը տկար են ծարճանացնելու, որին մինչև անգամ մտքի գիտակցութիւն չի հասնում պարզ և յստակ կերպով զգալու: Երկունս էլ մեր մէջ զարթեցնում են այնպիսի երջանկութեան գաղափար, որ կեանքի ոյժից վեր է նրան իրականացնել և երկունս էլ ձղում են մեր անձնաւորութեան անցաւոր և պայմանաւոր նեղ սահմաններից ելնելու, մեր մէջ յարուցանում են խոհեր մահուան մասին:» (1)

Հայաստանում երաժշտութեան զարգացումն և բարձր համարումն երեւում է նրանից էլ, որ Կիլիկիայում երգեցողութեան մասնագէտը փիլիսոփայի, այսինքն իմաստասէրի, կոչում ունէր: Բայց մեզ համար առանձին նշանակութիւն ունի հայկական մինչև անգամ եկեղեցական երգեցողութեան ինքնուրոյնութիւնը, որի աղբիւրն ի զուր կը փնտռէինք հայ ազգի ցեղային ժողովրդական աւանդութիւններից դուրս:

Սակայն երաժշտութեան կից անեղրի և անբաւի տենջանքի ամենաուժեղ արտայայտիչն էր անխօս արուեստներից ճարտարապետութիւնը, առանձին յափշտակութեամբ փայփայտած Հայաստանում:

Մենք ի՞նչում ենք Հայոց կուլտուրայի Անիական շրջանը: Տիեզերական պատմութեան գաղափարի կանխագոյն ըմբռնող և իրականութիւն դարձնող հայ հեղինակները զարմանալի ներդաշնակութիւն են կազմում այս փոքրիկ միջնադարեան գեղեցկաշէն քաղաքի համաշխարհային առևտրի և ընդհանուր մարդկային նշանակութիւն ունեցող տեղական ոճի հետ: Այս տեղ զարգացած էր և՛ եկեղեցական և՛ աշխարհական ճարտարապետութիւնը: Եկեղեցական ճարտարապետութեան մէջ մի քանի հոսանք թէ աւանդապա՛հ թէ *moderne*, թէ պատկերազարդ քաղկեդոնական և թէ զուտ քարեքանդակ հակաքաղկեդոնիկ: Բայց ոչ միայն այս քրիստոնէական ճարտարապետութեան շինութիւնները, այլ և Անիի իսլամական աղօթարանները կրում են մի ինքնուրոյնութեան դրոշմ,—

(1) G. Paris. Poèmes et légendes du moyen âge. 1900, p p. 179-180.

հայկական աւելի ևս — Շիրակի յատուկ՝ տեղական: Մարդ շատ էր մնում եկեղեցիների քանակութիւնից, ևս աւելի նրանից, որ այս կրօնական շինութիւններից ոչ մէկը միայն նման չէ, ամէն եկեղեցի առանձին տեսակ, առանձին մարմնացած ինքնուրոյնութիւն մինչև իսկ յատակագծի վերածակման մէջ: Իսկ ինչ աւելի շուրջ կամ թէ դիտաւորեալ համեստ քանդակագործ զարդանքների մասին: Որպիսի՛ ստեղծագործական պողաւէտութիւն: Ի՞նչ աղբիւրից: Օտար աշխարհներէ՛ց, Այո՛, մանրամասնութիւնները: Նախընթաց շրջանից, Բայց նախընթաց դարերը շրջանում տիրական էր աւատական ճարտարապետութիւնը, բոլորովին ուրիշ աւելի վեհ ոճի ուղղութիւններ, այլ տեսակ ինքնուրոյնութեան յայտարարներ: Նոյնպէս անաղբիւր, նոյնպէս անսպառ ստեղծագործութիւն, և այս շրջանի զանազան դարերում նորից հրապուրիչ տարբեր մարմնացումներ մի և նոյն աւատական ճարտարապետութեան և ճարտարապետութեան ընկերակից՝ նորից բնաստեղծութիւն:

Որտե՛ղից է սրա ինքնուրոյնութիւնը, ասենք — Նարեկացու ինքնուրոյնութիւնը: Բնաւ Յոյներից չէ: Ուրեմն Ասորիների՛ց, Պարսիկների՛ց, թէ Արաբների՛ց: Բնաւ չէ:

Արաբներից գոնեա պայտաձեւ կամարներն են: Երբէ՛ք: Պայտաձեւ կամարը Հայաստանում տիրապետում է Արաբներից առաջ:

Նարեկացին ինչպէս և առ հասարակ զուտ եկեղեցական երաժշտութիւնը, ճարտարապետութիւնը, հասարակական կազմակերպութիւնը միշտ իր ինքնուրոյնութիւնը դրոշմակիր, ինչպէս և սքանչելի լեզուն: Բաւ է յիշել Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը. և քանի՛ցս, և ի՞նչ տեսա՛կ ոճով, երկու-երեք թարգմանութիւն:

Կը կարծէք թէ այս թարգմանութիւնը գոնեա ինքնուրոյնութիւն չէ կարող ունենալ: Ընդհակառակն: Նախկին հայկական թարգմանութիւնը, որի նման մենք, եթէ բաց առնենք նրա եղբայրակից վրաց ժողովուրդի թարգմանութիւնն, հայերէն բնագրից կախուած, նոյն եղանակով կատարուած չենք պատահում բնաւ ուրիշ քրիստոնէաց ազգերի մօտ: Թարգմանութիւն և միեւնոյն ժամանակ հարուստ գանձ հայոց ազգի հեթանոսական վերապրումների, հայ ժողովրդական հեթանոսական անգնահատելի ասացածքների ու ժողովրդական հեթանոսական անգնահատելի ասացածքների ընթացիկ կարգից դուրս ինքնուրոյնութիւն են տալիս Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան: Ի հարկէ առաջին թարգմանիչներն,

ասորերէնից եւ յունարէնից անկախ, թէ՛ տեքնիկական միջոցները, թէ՛ նոր հաւատքի ազգային ըմբռնումը ժառանգում են իրանց ժողովրդական հեթանոս քուրմերից եւ մարգարէներէրից, որոնք դառնում են քրիստոնեայ քահանաներ եւ վարդապետներ, — այն քուրմերից եւ մարգարէներէրից, որոնցից ուրիշ կուլտուրական միջավայրերում «տէրվիշ» «չէլբեի»ներ եւ մոգեր են ծագել իրանց յատուկ կրօնական շարժումներով եւ որոնք արեւմտեայ եւրոպայում մեծ դեր խաղացած կելտական դրուիտներէ եղբայրակից երեւոյթն են ներկայացնում:

2.-Ը. դարուց նիւթեղէն յիշատակարանների եւ բանաստեղծական արտադրութիւնների մասին խօսելով, մենք չալիտի մոռանաք այս շրջանի ամենախոշոր եւ ամենավերացական կոթողը, հայոց ազգի իբրեւ անհատական ստեղծագործութեան ամենաերեւելի վկան. խօսքս վերաբերում է առանձին կրօնքի, սեփական դաւանութեան ստեղծման գործին: Մենք կանգ չենք առնի այն բոլոր ամենանուրբ եւ մանրակրկիտ գիտելիքների եւ ճշտագոյն եղանակների վրայ որոնք անհրաժեշտ եւ հարկաւոր էին այս վեհագոյն շինութիւնն եւ՝ կառուցանելու եւ՝ հազար ու մէկ արտաքին եւ ներքին յարձակումներից պաշտպանելու համար: Ի՞նչ իմաստասիրական խորասուզումն Աստուծոյ գաղափարի իւրովսանն ըմբռնման եւ այս նպատակին հասնելու համար նրբագոյն մտածողութեան, ի՞նչ ապշեցնող քաջագործութիւն ամենակնճռոտ գաղափարների վերահասումը եւ խօսքերի բաղտաւոր գիւտը: Մեզ այս բոլորիս հետաքրքրում է այն մասսայական նիւթն եւ նրանից ծագող ստեղծագործման դրդիչը, որոնք աշխարհի ամբողջ բնակիչներից, չընայելով իրանց ցեղական զանազանութեան, որոշ շէրջանում լինում էին Հայերն կրօնի ամենաեռանդուն գործիչներ: Արդեօք, այդ նիւթը եւ այն դրդիչ հոգին դրսից էր գալիս: Բնա՛ւ չէ: Քրիստոնեայ Ասորիներից եւ Բիւզանդիայից բերած նոր գաղափարները եւ նիւթերը պիտի յարմարուէին տեղական հեթանոսական ժառանգութեան, խորագոյն կրօնական ձգտումներին եւ աւանդութիւններին:

Բնական բան է, որ այն ժողովրդական անսպառ աղբիւրը Հայաստանում ազգային դաւանութիւն ստեղծող՝ երբ տիրապետող դարձած քրիստոնէութեան հետ կորցրեց անմիջական շփումն, իր գործունէութեան համար լայն ասպարէզ գտաւ աւելի համակիր ժողովրդական խաւերում, ուր նա ստեղծեց մի շարք այսպէս ա-

սած աղանդներ եւ՝ Հայաստանում եւ՝ Հայաստանի սահմաններից դուրս: Այս առատ աղանդաւոր վարդապետութիւններից, որոնք թանձրախիտ բուռնում էին հայկական հողի վրայ, ընդհանուր նշանակութիւն ստացաւ Պաւլիկեանութիւնը: Անցողակի յիշենք եւ այն, որ Մանիքեան ուսումնի նախկին ձեւը, Արքունտականը, Հայաստանում է ծաղկել դեռ Դրդ դարում. եւ մանիքեան կուլտուրայի տարածումը Միջին Ասիայում ակներեւ ազգակցութիւն է ցոյց տալիս հայ-վրացական եկեղեցական ասացուածների, եղբների հետ: Ձեզ յայտնի պիտի լինի, թէ ի՞նչ հալածանքների են ենթարկւել տիրապետող ազգային եկեղեցու եւ ազգային տիրապետող թարկւել տիրապետող ազգային եկեղեցու ձինչն մետասաներորդը՝ նոյն դասակարգի կողմից՝ ութերորդ դարուց մինչեւ մետասաներորդը՝ ժողովրդական հինաւուրց ուսման հետեւողները Հայաստանում: Բաւական է Գրիգոր Մագիստրոսի արածները եւ ասածները ի նկատի ունենալ. նրա եւ նորա գաղափարակիցների համար այս հալածումները դատապարտելի աղանդաւորներ էին. իսկ իրապէս նոքա յուզիչ եւ դրդիչ, նոր ստեղծագործութեան կանչող հոգու տէրեր էին, եւ նոյա նախաձեռնութիւնն երեւում է եւ՝ Հայաստանի սահմաններից դուրս երեւան եկող կրօնական շարժումների մէջ եւ՝ քրիստոնէական եւրոպայում, ուր բալկանեան թերակղզու վրայ այս աղանդաւորների ահագին բանակ էր գաղթեցրած, եւ իսլամի բաժին դարձած Փոքր Ասիայում դէրվիշիզմի զարգացման մէջ:

Հայկական ազդեցութիւնն նշմարւում է ոչ միայն Փոքր Ասիայի սելջուկեան արւեստի վրայ, այլ նրանից առաջ Բիւզանդիայի եւ առանձին՝ Ռուսաց հին ճարտարապետութեան վրայ, կամ ամէն դէպքում, Ռուսների հետ միեւնոյն նախապատմական շրջանից ժառանգուած գեղարուեստական ճաշակը ունեն:

Հայ պատմական կեանքի սկզբնաւորութիւնն միշտ քաղաքներից է, նախ ցեղական աստուածապաշտութեան տեղերից, յետոյ վաճառատեղիներից, բայց միշտ ամրոցներից: Տոսպ-Վան, Արծաւիր, Արտաշատ, Դուին, Անի: Եւ արդեօք այստեղ մենք չէինք կարող նոյնպէս Հայերի ժիր առււտրական եւ արուեստական գործունէութեամբ ստեղծած քաղաքների շարքը շարունակել, անցնելով բուն հայկական հողից արտասահման: Բայց շարքի այդ մասը թող շարունակեն թւել ինքնաբերաբար այն երախտապարտ ազգերը որոնք հայոց ազգից այս շինարար ձօնը ստանալ չեն զլացել իր ժամանակին: Խօսքը մի կամ երկու ազգի մասին հօ՛ չէ: Եւ միեւնոյն ժամանակ ամենասերտ շփումն բոլոր քաղաքակրթութեամբ ազգերի հետ, Արաբների, Պարսիկների, Ասորիների եւ Յոյների: Այս անգամ զանց եմ առնում առանձին պայմաններում կատարւած կուլտուրական յարաբերութիւնները վրացիների հետ:

Ահադին քանակութեամբ թարգմանութիւններ յունարէնից, ոչ միայն քրիստոնէական, այլ և դասական յունարէնից:

Շնորհիւ հայերէնի՝ քրիստոնէական գրականութեան կորած գոհարների փրկումը: Աւելի ևս: Եւրոպայի վայրենացման դարերին հայ ազգը իր թարգմանութիւններով յունարէնից՝ անփոխարինելի ծառայութիւն է մատուցանում եւրոպական համամարդկային քաղաքակրթութեան, ոչ միայն պահելով դասական գրականութեան յիշատակարաններն, այլ յունագիտութեան ամենաեռանդուն ախոյեան հանդիսանալով և նպաստելով այն լեզուի ուսումնասիրութեան Արեւելքում և մինչև անգամ Յունաստանում:

Այն դարերին Եւրոպայում շատ ընկած էր քաղաքակրթութիւնը: Հիւսիսային և կեդրոնական Իտալիայում աւելի բարձր չէր քաղաքակրթութեան ճակարդակը:

Գրիգորիոս Մեծը, պապերից ամենահռչակաւորը, որը շատ ուժեղացրեց Հռոմի հայրապետութեան հիմքերը, բնաւ չէր իմանում յունարէն, — կրթութեան գործի ստորին ճակարդակի ամենափայլուն ապացոյցը արեւմտքում: Երկու հարիւր տարի յետոյ, գիտնական և շնորհունակ Սպանիացի Claudius, Թօրինոյի եպիսկոպոսը, երբ իրան չհաւանած պատկերապաշտութեան ծախն սեփական հայեցակէտ պիտի պաշտպանէր իտալական եպիսկոպոսների ժողովի առաջ, այդ իսկ ժողովը նա անւանեց congregatio asinorum (էշերի ժողովակցութիւն), և պատկերապաշտութիւնը պաշտպանելու համար կանչեց իրլանդական միաբան Dungal: «Երկու գիտնական հակառակորդներ» նկատում է այս դէպքի առթիւ Գերմանացի կելտագէտ Zimmer, «այսինքն՝ Claudius սպանիացի, Dungal իրլանդացի, որոնք պատահեցին միմեանց Լոմբարդիի հողի վրայ, ներկայացուցիչներ են այն երկու երկրի որոնք յոյն-ռոման (graeco-roman) կրթութեան միակ ապաստանարան էին, է. դարու սկիզբում, երբ այս կրթութիւնն կոխեց անկման ճանապարհը Արեւմուտքում»:

Բայց ինչ որ արեւմտեան կողմից անում էին Սպանիացիք և իրլանդացիք, նոյն բանը արեւելեան կողմից արած են Հայերը և հարեան Ասորիները, այստեղ յունագիտական զբաղմունքները հարուստացնելով մարդկային ճշակոյթի թէ իրանական թէ զուտ ցեղային կուլտուրական աարերով:

Նոքա, այս չորս ամենաթուղ յարեթադրոշմ աշխարհների բնակիչ ազգերը, շրջապատելով Եւրոպայի հին կուլտուրական միջավայրը պահել են նրա քաղաքակրթական աւանդը և ապահովել

մարդկութեան նոր յառաջադիմութիւնը, իրանց վրայ աւանդով միջնադարեան խաւարացած բարբարոսութեան դաստիարակումը և նրա քունակալութեան ծանրութիւնը: Եւ աւելի ծանրաբեռնած արեւելեան ախոյեաններից՝ Ասորիները իրանց կուլտուրական միասնայի գոհ գնացին, անհետ եղան, Արապներ դարձած: Հայերը շարունակեցին կրթիչ դերը, ազնւացնելով ընկճողների ցեղային տիպը իրանց արիւնով, և բեղմնաւորելով նոցա հասարակական կեանքն իրանց շինարար ձեռքերով:

Հարեւան և մինչև անգամ հեռու ընկած ազգերից ո՞րն է, որ օգտւած չլինէր հայոց ազգի կուլտուրական բարեմասնութիւններից, վիպասաններից եկող և աշուղներին հասած երգերից, նրա ճարտարապետական աննման զարգացած արուեստից, նրա այն բացառիկ լեզուագիտական շնորհից, որ թարգմանչական արհեստից աւելի արուեստ է — գիտութիւն և արուեստ միասին ձուլւած գեղարուեստ է շինած, հին դարաշրջաններում ստեղծած է թարգմանութեան մի շարք դպրոցներ և տեսակ ո՞՞ր ինքնուրոյն գրուածքների համար պատրաստի ձուլ գրական լեզու ժառանգելով ժողովրդական վիպասաններից, նոր դարեշրջանում երկու գրական լեզու մշակելով կենդանի բարբառներից, ի՞նչ աղբիւրից է այդ ինքնուրոյնութեան ոյժն և առատ պաշարքը, ի՞նչ ցեղից, ի՞նչ լեզուից:

★ ★

Լեզուի ուսումնասիրութիւնը երկու ճանապարհով ենք վարում մէկը՝ համեմատական է, միւսն էաբանական կամ հնէաբանական — ontologique կամ paléontologique: Բայց մեր ուսման մէջ այս հնէաբանութիւնը կամ paléontologie ինքնուրոյն գոյութիւն և վաւերացման միջոցներ ունի. նա բոլորովին անկախ է բանասիրական լեզուագիտութիւնից և նրա վրայ կերտւած համեմատական քերականութիւնից, թէ՛ պատմութիւնից, իրան պատմական կանխիկ այսպէս ասած paléontologique ուսումից, հնէաբանականից: Խօսքս այն բանի մասին չէ, թէ յարեթագէտը ուրիշ թիւերէն է առաջ բերում լեզուի ծագման կտմ նրա մասերի յարաբերութեան հարցը լուսաբանելիս, ուրիշ տեսակ է ապացուցաբերում այն դրութիւնների արդարացիութիւնը: Թաքեթագէտը չէ բաւականանում, օրինակ, միայն բառերի ազգակցութեամբ, թէպէտ և ամենապարզ կերպով մարմնացրած հանդիսանայ այս ազգակցութիւնն և հնչիւնաբանութեան օրէնքների համեմատ և նշանակութեան կողմից, երկեղ կամ հնդեւրոպական-յարեթական լինելով,

զարեւոյթ և հազար տարիներով մէկ կողմից գրականութիւնն այս վերապրումների շտեմարան տաճելով, միւս կողմից կենդանի բարբառները, մինչև անգամ գանազան կենդանի լեզուներ, ուրեմն անսպառ գանձարան և ստեղծող միջավայր պահելով, հայերէն լեզուն ի հարկէ ունի ամենահարուստ բառարան, գաղափարների արտայայտման անսահման ընտրութիւն:

Բայց հնդեւրոպական լեզուի հետ խառնուելուց առաջ, հայ լեզուի դուռ յաբեթական շերտը բնաւ պարզ բաղադրութիւն, վայրենի տունի չէր ներկայացնում. նա արդէն այն դուռ յաբեթական լինելու շրջանում փայփայտած, իբրեւ խնամքով պատրաստած ագնիւ պտղաբեր ծառ, խառնուած կամ բազմիցս խաչաձեւած տեսակն էր ներկայացնում: Նրա բարդ պարունակութեան մէջ ձուլուած էին ոչ երկու, այլ մի քանի, հինգից ոչ պակաս գանազան յաբեթական ցեղային լեզուներ: Ահա ինչու հայոց լեզուի մէջ, անկախ հնդեւրոպական շերտից, տեսնում ենք բառերի զարմանալի հարստութիւն և ձեւերի անսահման ընտրութիւն: Արդէն ինքնուրոյն պատմական կուլտուրա ստեղծելով և զարգացնելով, հայոց ազգն այս բառերի հարստութիւնը գործադրել է ամէն մէկին յատկացնելով նշանակութեան առանձին երանգ, օրինակ՝ անձն, հոգի և շունչ: Այս ըստ էության չեմ կանգնի այն հարցի վրայ, թէ ո՞ր մէկն է նրանցից զրաբարից գալիս և ո՞րն աշխարհաբարից: Ձեզ բոլորիդ յայտնի է ի հարկէ որ անձն գրաբարում նշանակում է ի միջի այլոց «հոգի». և իսկապէս այս երեք բառը անձն, հոգի, շունչ, միօրինակ նշանակում էին դուռ յաբեթական ներքի բերանում, «շունչ», դուռ հաւասարապէս յաբեթական բառեր են, և հիմի գիտենք և այն, թէ յաբեթական ցեղին է յատուկ նրանցից ամէն միւր:

Նոյն բանը տեսնում ենք և ձեւաբանութեան կամ morphologieի մէջ, բերականութեան մէջ: Հաւանական է որ և այսօր դուք տակաւին անտեղեակ էք, որ նաև հայոց լեզուի հոլովումը, ո՞ր տիպարի կամենաք հոլովումը, յաբեթական վերապրումների լին է. դերանուններում էլ նոյն երեւոյթն է նկատուում: Վերցնենք տրական ինձ, քեզ, մեզ, ձեզ ձեւերը որտեղ «զ» հնչիւնի մէջ մնացել է տրականի յաբեթական վերջաւորութեան վերապրում— մե.զ, քե.զ, ձե.զ. (իսկ ինչ վերաբերում է ձ հնչիւնին, նա գայի յաբեթական, իսկ և իսկ ծանօթագրել խոմբի յաբեթական հընչիւնաբանութեան օրէնքով պահանջուած բարձր աստիճանն է ներկայացնում — ին.զ ին.ձ):

Բայց մեր աւելի բարդ կարծիքը լուսաբանելու համար վերցնենք, օրինակ, յոգնակու վերջաւորութիւններ— եար-էր, ք, ց: Այս անգամ էլ աւելորդ է մատնանիշ անել: Ձեզ յայտնի պիտի լինի թէ նրանցից ո՞րը զրաբարին է յատուկ և ո՞րը աշխարհաբարին: Միայն յիշեցնեմ, որ ք (q) և ց (ts) հնչիւնները զրաբարում ոչ լոկ յոգնականի յատկանիշ են, այլ և հոլովակերտ ձանձիկներ են մի շարք հոլովներում. ք ուղղականի համար և ց ամբողջ մի խումբի,—սեւականի, տրականի և բացառականի:

Հաւասար հետաքրքրական երեւոյթ՝ հոլովների նոյն տեսակ զաստորումը երեւան է գալիս ի միջի այլոց վրացերէն զրաբարում, ուր մէկ կողմից դասուում է ուղղական հոլովը, միւս կողմից՝ սեւական, տրական և բացառական, և վերջին հոլովներիս խոմբը ներկայացնում է նոյն հայերէնի հոլովակերպի տեսակ բ (b): Աւելի ուշագրաւ երեւոյթ է ներկայացնում արդէն յայտնի եւ լուսաբանուած բանը ափսազերէնում: Ձնայելով որ նա զուրկ է հոլովումից, չունի գանազան հոլովների ձեւերը, ափսազերէնը նոյնպէս երկու տեսակ յոգնակի է կազմում զրաբարից ծանօթ զ (g) և ts (g) հնչիւններով, բայց բնոյթով աւելի սկզբնական լինելով, մարդկութեան նախապատմական մտաւորականութեան հետ աւելի մտերմութիւն բացայայտելով, ափսազերէնն այդ երկու տեսակ յոգնականի բնորոշ հնչիւնները բաժանում է ըստ առարկաներին բնական տեսակին. ts (g) հնչիւն յատկացնում է բանաւոր կամ զգոն, խելքով օժտուած էութիւն արտայայտող բառերին, իսկ զ (g) հնչիւնը խելքից զուրկ՝ շնչաւոր թէ անշունչ առարկաներ արտայայտող խօսքերին:

Էաբանական հետազոտութիւնն երեւան հանեց, որ ինչպէս առաջ բերուած անձն, հոգի և շունչ բնաւ չէին նշանակում գանազան առարկաներ այլ միևնոյն բան, այսպէս և միևնոյն իմաստ տալու խօսքերին, լոկ բազմութեան իմաստը արտայայտելու ծառայում էին հայերէնում, ձանաւանդ զրաբարում առանձին դիր ստացած ք (q) և ց (ts) հնչիւնները, ինչպէս և եր, առաջ՝ երեք եղանակ վերջաւորութիւնը, բայց այսպիսի primitif գործածութեան ցատկական շրջանում, նոքա պատկանելիս են եղել երեք գանազան ցեղի, յաբեթական ընտանիքի երեք գանազան ցեղային խմբաւորմանը:

Երեք հատիկ բառեր կամ բառակազմութեան տարրեր ձեր ուշադրութեան առաջ դնելով, մենք ի նկատի ենք ունեցել երե-

այսինքն ընդհանուր դիրքացնել: Այդ փոքրածիւ տեսակներէն բնաւ չէ հարկաւոր եղրակացնել, որ Հայոց ազգի յաբեթական մասը միայն եռացեղ բաղադրութիւն էր ներկայացնում, որ նրա բնականօրէն ժառանգուած համապատասխան կազմութեան մէջ միայն երեք նախապատմական ցեղային լեզուների շերտեր են եղել արտադրուած: Ընդհակառակն, յաբեթական մասը երեքից ի հարկէ աւելի հիմնական շերտերով է բնորոշուած, և իսկապէս այդ ակներես եղելութիւնն է որ դարկ տուաւ յաբեթական լեզուագիտութեան համեմատական եղանակի ինքնուրոյն կազմակերպութեան: Ուսումնասիրելով հայերէն լեզուն, դիցուք միայն գրաբարը իր ամբողջութեան մէջ, մենք համեմատում ենք նրա բաղադիր զանազան շերտերը ուրիշ ազգակից լեզուների համապատասխան շերտերի հետ, որովհետեւ դոքա էլ, այդ ուրիշ ազգակից լեզուները բարդ բաղադրութիւն դարձած և լինում պատմական ժամանակից առաջ, դեռ ցարտմական շրջանում: Զուտ չը խաչաձեւուած չը խառնուած մարդավարի լեզու առհասարակ աշխարհի երեսի վրայ չը կայ և չէ եղել. այդ գիտնական ռոմանտիկ աշխարհահայեցողութեան արդիւնք է: Բնականաբար երբ մենք, օրինակի համար, հայերէնի մէջ մատնացոյց արուած յոգնականի յաբեթական նշանները փնտռում ենք ուրիշ տեղերի յաբեթական լեզուների մէջ, ի հարկէ մենք ամենուրեք չենք վաւերացնում նրանց գոյութիւնը նոյնպիսի խմբակցութեամբ, ինկատի ունենալով որ նրանց տարածումն և ջոկ ջոկ կամ միասին երեսան գալը կախուած էր համապատասխան ցեղային շերտերի դասաւորումից: Հայերէն յոգնակի ե-ար (e-ar) վերջաւորութեան յատկանիշը գտնում ենք հաւաստիօրէն ետրուակերէնում, բայց այս հանդիպութիւնը դեռ ոչինչ չէ հաստատում, ամէն դէպքում բնաւ չէ որոշում վերջաւորութեան ծագում: Որպէսզի իմանանք, թէ իսկապէս որ ցեղին է ի բնէ պատկանելիս եղել «րէ» հնչիւնով կազմուած յոգնակին, հարկաւոր է գտնել ետրուակերէնի և հայերէնի մէջ այդ հնչիւնը ներմուծող ցեղային շերտը: Հայերէն յոգնակի բ (q) վերջաւորութիւնը գտնում ենք բասկերէնում, բայց բասկերէնը նոյնպէս բարդ, բաղադրուած ամբողջութիւն լինելով, մի քանի ցեղային լեզուների խառնուրդ ներկայացնելով, առանձին հետազոտութիւն է պահանջում, որ այն կազմակերպիչ նշանի բնիկ հեղինակ-ցեղն որոշի. և կնճառող հարցի լուծման եղանակը գտնուած է:

Այնպիսի հեռու ընկած լեզուների ազգակցութիւն, ինչպէս,

օրինակ բասկերէն և հայերէն լեզուներն են, մեզ ի հարկէ տանում է մարդկութեան գոյութեան նախնական շրջանները, որոնք հետզհետէ մարդու ծագումից յետոյ տեւել են իւրաքանչիւրը տասնեակ հազար տարիներ, և լեզուի մէջ առաջ են բերել այնպիսի խոր յեղաշրջումներ, որ նրանց մասին տիրապետող լեզուագիտութիւնը իր էվոլյուտիւ զարգացման, աստիճանէ աստիճան բարեշրջման եղանակով գաղափար չունի: Յետագայում կազմակերպուած տեսակներով հին եւրոպական լեզուների ընտանիքը չունէր էլ բնական յատկութիւններ այն, ներեցէք խօսքիս, յորեւրջան երեւոյթները խաչաձեւումից առաջ բերած յեղաշրջումները, արձատական փոփոխութիւնները նշմարել և բացատրել:

Երբեթական լեզուները մարդկութեան արշալոյսի ստեղծագործութեան իրանց հարուստ վերապրումներով, անսպասելի, երբեմն շուարեցնող հինաւուրցութեան, զանազան բնորոշ շրջաններից, ջօշափելի վկայութիւններով բացէ ի բաց լայն ճանապարհ են կերտում մեր առաջ ոչ միայն յունարէնի ծագման համեմատաբար նորագոյն երեւոյթի, օրերը ծածկող պատը ծակել և Եգիպտոսի կամ Միջագետքի կուլտուրական կեանքի անվերջ երեւող դարերի կուտակումը թափանցել, այլ և նշմարել նրանցից դէն ժամանակի անվերջ, կարծես անսահման տարածութեան լեզուաստեղծական մի շարք դարէ շրջաններ, ամէն մէկն իրան պատկանող մարդկութեան ծագումնաբանութեան մէջ Հայոց կանելի հեռանկարով: Եւ այս ուսումնասիրութեան մէջ Հայոց լեզուի, ուղիղ ասենք՝ Հայոց առնուազ երկու ինքնուրոյն, այսպէս ասած գրաբար և աշխարհաբար լեզուների յաբեթական շերտերի մէջ հազազիւտ վերապրումների ամբարանաց ունենք: Նրանց միջոցով Հայոց ազգը սերտագոյն հոգեբանական կապերով միացած է հանդիսանում ոչ միայն յաբեթականների այժմ ցրուած դանազան, հնուց մնացած մեղ ժամանակակից ժողովուրդների հետ, այլ և ամբողջ կուլտուրական մարդկութեան, Եւրոպայի միջերկրեայ մարդկութեան արձատական շերտի հետ, մարդկային խօսքի ծագման օրերից: Եւ այս հնագոյն շրջանները լուսաբանելիս, մի կարծէք, որ միայն գրաբարն է որ մեզ կարեւոր փաստեր է տալիս: Ո՛չ. նոյն հարցի համար արդիւնաւէտ պաշարք են տալիս և միջին մեր օրերը կենդանի հասած աշխարհաբարը և նորա բազմաթիւ կենդանի բարբառները, շատ անգամ իսկ և իսկ նա է միայն տուողը:

Մի օրինակ հղովումից: Հղովումն երկու կերպ էր գոյացել յաբեթական լեզուների մէջ. մէկը դերանունների միջոցով, թէպէտ

պիտի նախագգուշացնեմ, որ զերանուններն էլ առաջ անուններ են եղել։ Առհասարակ զերանունների նոյնիսկ փոխադարձ յարաբերութեան համակացութիւնը (système) յետոյ է մշակուել, իրքեւ զերանունների գործածուած խօսքերի իսկական նշանակութեան հակառակ։ Իսկ միւս հոլովումը, մանաւանդ սեռականում, յարեթեանները մշակել են բոլորովին բնական կերպով, իբրեւ նշան գործածելով «որդի» բառը։ Ձեզ յայտնի պիտի լինի և թուանշանների անունների մէջ — դասական թւերը ածական թուանշաններն են։ Նրանց ածանցման համար գործածուած մասնիկը — ուրդ — օրինակ, հինգերորդ, վեցերորդ, նոյն «որդու» իմաստ ունեցող, մինչեւ անգամ նոյն «որդի» բառն ենք և այսօր տեսնում։ Բայց յարեթական լեզուներում «որդու» նշանակութիւն ունեցող բառեր շատ էին, կարող ենք ասել այնքան, որքան այս նախածարկային ընտանիքի գլխաւոր նախնական ցեղեր են եղել։ Եւ մենք արդէն տեսանք որ յոգնական կազմելու համար նոյնպէս «որդու» իմաստ ունեցող բառ էր գործածուած, և օրինակ զրաբար հայերէնում յոգնական կազմող ք (q) հնչիւնը միացորդ է, մի տեսակ վերապրումն է որոշ յարեթական ցեղի խին (qin) բառի, որը մինչեւ պատմական ժամանակ պահւել է Հայաստանի հողի վրայ։ և իսկ այս բառն է որ վանայ բեռնագիր արձանագրութեանց յարեթական լեզուի մէջ տեսնում էք խին-ի (qini) երբեմն խի (qi) բառ «որդու» նշանակութեամբ։ (1)

(1) Թեպէս հոմանիւ, սակայն ուրիշ ծագումն ունի -ko և -kon եւայլն:

նական ձևով -ko «որդի» է նշանակում, և ճինչեւ այսօր պահ-
ւել է Կովկասու լեռնացիների՝ Ջերբեգների և Ախտադների մէջ, թէ
ko ձեւը պահած, kwa ձեւը ստացած «որդու» նշանակութեամբ
կամ իբրեւ անկախ հասարակ անուն կամ իբրեւ ազգականների
վերջաւորութիւն։ Մասնաւորապէս ասիական—չերքեզ—բասկերէն
«որդի» նշանակող և սեռական կազմող բառ և ճանիկը կարեւոր
դեր է խաղացել երբեմն, նախապատմական շրջանում, սկիւթ և
լիգուրների յարեթական ցեղերով բռնուած հարաւային Եւրոպայի
տարածութեան վրայ, Դոն գետից սկսելով ճինչեւ Սպանիայի սահ-
մանագլուխը, ուրեմն լիգուրական և սկիւթական ձեւերի ամնա-
նօտիկ կրկնապատկեր ներկայացնելով, տակաւին խոյս տալով նրա
բերկար պատմութիւնից, առանձին պատճառ ունեմ, այսօրւայ դա-
սալստութեան տեսակէտից մատնանիշ անելու նրա շատ հաւա-
նական վերապրումի վրայ սլաւոներէն լեզուի մասնաւորապէս
ռուսերէնի մէջ։ Ի նկատի ունեմ իսկ և իսկ ամսականներում սե-
րականի վերջաւորութիւն ռուսերէն—go, որի բաւարար բացատրու-
թիւնը ի դուր են փնտռում սլաւոնագէտներն ճինչեւ այսօր։

Բայց այս ուսեիս ձեզ հետաքրքրում է ոչ այս թե այն բառը ղեցուք յարեթական, այլ ձևաբանութեան որոշ տիպարը, սեռականի նոյն տեսակ կաղնուծը ճարդկութեան նախնական շըր- ջաններէջ ժառանգուածն և հայերէնի և բասկերէնի ձեջ անցած յարեթական որոշ շերտի, որոշ յարեթական ցեղային լեզուի մի- ջոցով:

Զոցով:

Թուականները Հիմի բոլորովին վերացական գաղափարներ են ներկայացնում, իսկ ցվատոմական դարերին թվերի գաղափարը ըմբռնում էին նրանց պատկերացնող առարկաների միջոցով, ի հարկէ այն շրջաններում մարդն առարկաների մասին էլ ուրիշ տեսակ գաղափար ունէր: Օրինակ մի շարք վերապրած նւթերից մենք տեսնում ենք, որ «գլուխ», «լեռ» կամ «սար», և «երկինք» արտայայտում էին միեւնոյն խօսքով: Եւ այն ամենահին դարերին և՛ «երկինք»ը և՛ «գլուխ»ը ներկայացնում էին, ինչպէս «սար»ը, սրա ծայր՝ երկու շեղ կողերով Հիմի վրայ, հետեւապէս եռանկիւնի: Եւ իսկապէս այս առարկաներ նշանակող խօսքը դարձել է «երեք» թւի արտայայտող, միայն մինչդեռ յաբեթական լեզուների մեծամասնութիւն երեք թւի համար օգտուել է «sam» բառից և նրա բազմաթիւ ցեղային առանձնատեսակ փոփոխումներից, հայերէն և բասկերէն դորձածուել է նոյնպէս «գլուխ», «սար» և «երկինք»

ձինչև այսօր պահում են, գիտնականների աչքում միապաղաղ պարզ բնութիւն ունեցող լեզուների համարումը: Մինչդեռ դրքա էլ խառնուրդ երկբունակ (hylvide) լեզուներ են և, օրինակի համար, յունարէնում բացի մի շարք ձևաբանական երեւոյթներից այնպիսի հասարակ բառեր ինչպէս պսիհի «հոգի», ադիֆօս ,*պրայր*’, քալասսա կամ պոմսոս («ծով»), զուտ յաբեթածագ բառեր են: Յունաստանի աստուածների հերոսների մանաւանդ բազմաթիւ շէն տեղերի, գետերի, լեռների անունները յաբեթական են:

Բայց այս երկարաձիգ ժամանակամիջոցից առաջ պետք է ենթադրել, որ նոյն միջավայրում անցել էր միւս առ առաւել երկար ժամանակամիջոց, որի ընթացքում կազմուել են նոյնպէս խաչաձևուծից, պարզ ցեղային լեզուների խաչաձևուծից, այնպիսի բարդ ախարի տեսակներ, ինչպէս բասկերէն լեզուն է և Հայերէնի յարեթական մասը, Հայերէնի և բասկերէնի բաղադրող շերտերն ընտրոշելու համար մեզ նեցուկ են ծառայում հայ և բասկ աղբերի և Հայաստանում և Պիրենեան թերակղզում եղած յարեթական ազգերի անուններն որոնք նոյնութեամբ կրկնւած են:

Հաշուի պիտի առնենք նաև ուրոյն կեանքի անցեալ նոյն-
պէս երկարաձիգ երեք դարէ շրջանները, որոնք բնորոշուած են
լեզուի ձևաբանութեան յեղաշրջումներով, յառաջ բերելով հա-
մադրական (synthétique), շարակցական (agglutinantes), յան-
գաւոր կամ յանգափոխ (flective) լեզուների տիպարները:

Անհուն ժամանակ և անչափ տարածություն: Ի հարկէ ժամանակը և տարածութիւնը մարդկային լեզուի զարգացումը մղող յատուկ գործօններ են, և ոչ աննշան հանգամանք:

Հասկանալի է, որ յաբեթական լեզուների վերապրումները մեզ միջոց են տալիս վերականգնել մի լեզու, որ առելի վաղեմի, առելի սկզբնական լեզուի տիպար է քան ժամանակակից ամենավայրենի մեր ցեղերի լեզուները: Երբ արցունք նշանակող խօսքերը՝ դուրս է գալիս որ՝ բարդ բառեր են եղել և նշանակել են ‘աչքի ջուր’, սրանով յաբեթական լեզուներն վկայում են, որ երբեմն նոքա եղել են զարգացման նոյն մակարդակի վրայ, ինչ որ Ամերիկայի բնիկ ցեղերը. ո՛չ առելի նոյնպէս երբ ‘արև’ կամ լուսին՝ ասելու համար գործ էին անում, ըստ յաբեթական վերապրումների՝ ‘աչք’ նշանակող խօսքեր: Սակայն յաբեթական լեզուագիտութեան միջոցները անհամեմատ առելի խոր, առելի սկզբնական կէտերին են տանում: Լեզուի մանրակրկիտ հետազոտութեամբ

ճհնք հասնում ենք այն նախնական վայրկեանին, երբ ցեղ և լեզու ճիւղնոյն երեւոյթ էին ներկայացնում. լեզուն բնական ինքնաբեր ստեղծող արտադրութիւն էր ցեղի. ցեղի շրջանից դուրս մարդու ինքնաճանաչութիւն չկար. անհատական գոյութեան մասին մարդ դեռ գաղափար չունէր. չէին ասում, 'ես' և 'դու' այլ 'ճհնք' և 'դուք'... 'Մենք' էլ չէին հասկանում երբեք ցեղից դուրս գոյութիւն ունեցող էակ, ճհնք — հետեւաբար, ճեր ցեղը՝

Բայց այս իրական և ցեղորոշ լեզուի վերլուծումը մեզ մօտեցնելով դուռ՝ բնութիւնից բխող ստեղծագործութեան, տանում է նոյնպէս դէպի արիւնի և նրա շաղկապի վրայ կանգուն բնական համայնքը, որի ինքնաբեր արտադրութիւն է հանդիսանում և լեզուի ձեւաբանութիւնը՝ Ոչ միայն վերջաւորութիւններն և նախադաս նմանիկները, քթֆիքսներ, այլ և նախադասութեան շաղկապներն ներկայացնում են ցեղային համայնական կազմութեան յատուկ բառեր, եզրներ։ Մենք արդէն առիթ ենք ունեցել բացատրելու թէ սեռական հօրով կողմնու համար «որդի» բառն էր գործածուում։ Այս տեղ յիշեմ, որ «և» շաղկապը այն դարեշըրջանի մարդիկը արտայայտում էին «եղբայր» նշանակող բառով, օրինակ, որսորդ եւ շուն՝ առել է որսորդ եղբայր շուն։ Հայերէն «և»-ը նոյն նշանակութիւնն է ունեցել, յաբեթական սպիրանտ տիպարի լեզուից ժառանգուած լինելով նրա հնատիպ ,ե հւ' ն է։

Բայց լեզուի ստեղծագործութեան էլի աւելի խորունկ աւելի կանուխ շրջան է բացուում մեր առաջ և ցեղային տոտեմական դարերէն, երբ ցեղը իրան նոյնացնում էր նուիրական առարկաների հետ և դեռ ցեղը չգոյացած ժամանակներէն, իսկ մի քանի սկզբնական շրջաններ մեզ հասցնում են մինչև paléolithhe կամ հնաքարեայ մարդու կեցութեան դարերը։ Հայերէն յաբեթական մասը առաջնակարգ և աւելի պարզ երեւող նշանակութիւն ունի néolithheի կամ նորաքարեայ կուլտուրայի դարից։

նեոլիթի կամ նորաքարեայ կուլտուրայի պատկերները՝ Սյա ժամանակից են Հայերէսում պահած հացահատիկների անուները՝ գարի, ցորեան, հաց, ինչպէս և գինի և այգի, նաև կեղդանիների անուները՝ եղ, ցուլ, ձի, երկվար, ջորի, եօ, Եուն ևն ևն։ Ի հարկէ, նոյն ժամանակից են ևս ճեղատների անունները՝ ոսկի, արծաթ, պղինձ (որ նոյն բառն է ինչ որ bronze), երկաթ ևն։

Այս շրջանից են բաղաբացիություն ստացել երկին և երկիր բա-
ռերը, որոնք ձիկանոյն, երկաթ՝ նշանակող խօսքի երկու տարբեր ձևեր

են ներկայացնում և այս շրջանում հասկացում էին իբրեւ հաս-
տատուքիւն վերին՝ (երկին) և հաստատուքիւն վարին՝ (երկիր)։
Նոյն նորաքարեայ դարից ժառանգուած են մեծ մասամբ դիւթու-
թեան կամ մոգութեան վերաբերող բառերը։ Ամէն պէտքում նորա
յաբեթական ծագում ունեն, ի թիւս որոց և մարգարէ բառացի
, աստղագէտ՝, 'կարապետ' նախ սարմատներէ, Armenii՝ հայազգի,
տոտեմական թէ արամեան ցեղի չաստուած (1), ցեոյց, քրիստոնէու-
թեան ժամանակը Յովհաննէս Մկրտիչի անուն դարձած, և աստ-
ուած կամ ասպած, որսորդութեան չաստուած, որին նուիրւած էր,
դեռ կռապաշտական ժամանակներում, շառաշառաց պասը՝
պաս մաի, ի հարկէ՝ որսի մաի։

Ի հարկէ կռապաշտական աստուածների հետ հայոց ազգը
յաբեթական ընտանիքից հետը բերել էր իբրեւ ժառանգութիւն
իր զարմանալի վիպասանութիւնը, թէպէտ և հատ ու կտոր մեզ
հասած, օրինակ վիշապազունների վերաբերեալ մասը, տիեզերական
նշանակութիւն ունեցող, աւա՛ղ, փոքրաթիւ տողեր Խորենացու
մօտ հէքիա՛թ, առասպել՛, այդպէս է՛ն։ Բայց պատմագրի անա-
խորժութեամբ յիշուած ժողովրդական առասպելները վիշապների և
վիշապազունների մասին քսաներորդ դարում բոլորովին նոր գնահա-
տում է ստանում սոյն բոլորից երբ Գեղամայ լեռների վրայ վի-
շապների կամ հսկայ ձկների արձաններն են յայտնուել, յիշա-
տակարաններ առնուաղն հինգերորդ հազարամեակի Քրիստոսից
առաջ։ Ինք վիշապ լիէ՛շ՝ կամ լաշ՛՝ աստուծ յաբեթական յոգ-
նակի ձեւը, բազմաթիւ տեղեր ունէր Հայաստանում, ի թիւ որոց և
Սշական, նուիրական մնացած և քրիստոնէութեան ժամանակը։
Այս վիշապի բազմաթիւ վերապրումները Վանի թագաւորութիւնից
մինչև մեր օրերը անսպառ նիւթ են ներկայացնում հետազոտու-
թեան համար Հայաստանի և Վրաստանի հողի վրայ, ամբողջ Կով-
կասում և նրա սահմաններից դէս ու դէն, հիւսիսում էլ։

Վիշապապաշտ ցեղի ներկայացուցիչ հերոսը մասնակցում է
այն երեք հոգուց կազմուած եղբայրակցութեան, որի շինարարու-
թեան մասին Վանայ ծովի մօտ մեզ թանկագին առասպել է պատ-

(1) Կարապետ բառի տարբեր շէական ցեղական մեւը
ներկայացնողն է Սուաներէնում պահուած - ծարմաթ խօսքը
«աստուած», վրացերէնում «կռապաշտի» նշանակութեամբ
եւ ծարմաթ աղաւաղած արտասանութեամբ։ Աւելի ման-
րամասն հեղինակիս մանր յօդուածներում լուսաբանուած է։

մում Զինոր Գլակը Տարօնում, այնտեղ ուր առաջ Վիշապ քաղաքն
է եղել Կուարս քաղաքն են շինում երեք հերոսները՝ Կուար, Միւէ
և Խորեան։ Առասպելը ծագում է սկիւթական աւանդութիւններից,
և նոյն առասպելի մի ուրիշ ձեւը ուսանելը իրանց հնագոյն քա-
ղաքի Կիւվի հիմնադրութեանն են յարմարեցրել։ Ի նկատի ունենա-
լով տարեգիրքի մէջ ներմուծած յայտնի առասպելը Կըլի, Շէէկ
ուսու տարեգիրքի մասին։ Սկիւթ ցեղը նախնօրէն յա-
և Խորիւ եղբայրների մասին։ Սկիւթ ցեղը նախնօրէն յա-
բեթական, վերապրելով իր աւանդութիւնները Հայերի և Ռուս-
ների մէջ, որոնց հետ նա էլ ձուլւած է, երկու տեղն էլ
թողել է միևնոյն նախապատմական ցեղային աւանդութեան երկու
տարբեր խմբագրութիւնը։ Նկատի ունեցէք, սկիւթական կուլտու-
րան ամենաերեւելի յիշատակարաններն է մեզ թողել, ինչ հարա-
ւային Ռուսաստանի պեղումները ցոյց տուին։

Բայց մեզ հասել են և աւելի հին դարուց ի վեր մնացած յա-
բեթական վէպի ժառանգութեան հատիկ գոհարները՝ սիրահար
անձանց պատմութիւնը, որոնք երբեմն բնութեան տարրերի մարմ-
նացումներն են եղել։ Այս սիրոյ վէպը մեզ բերում է մինչև այ-
սօրուայ Պարիզի բեմի վրայ եղելութիւն դարձած Tristan և
Iseultի նոր ձեւը։ Արեւելքում պարսկական սիրային պատմու-
թիւնը wisa և kamin, որի վրացական հին թարգմանութիւնը ևս
մնացել է և Արեւմուտքում Tristan et Iseult վիպասանութիւնը,
երկուսն էլ տեղական ազգաբնակչութեան յաբեթական խաւերիցն են
բղիւում։

Մեր խօսքը ոչ թէ նմանութեան մասին է այլ ծագման։ Յա-
բեթական ցեղային տարրերի հետ նա տարածւած է եղել ամէն
տեղ, Միջին Ասիայից մինչև Բրիտանական կղզիները, ի հարկէ և
յաբեթազունների հետ առանձին սերտ կապ ունեցող Կելտերի մէջն
ևս։ Բայց այս վէպն որոշ յաբեթազն ցեղերի totemական ստեղ-
ծագործութեան արտադրութիւն է գլխաւորապէս երկու որոշ ցե-
ղերի՝ խորուսկ՝ կամ պելասգ՝, և թեսալ՝ կամ լիտալ՝ ցեղերի։
Իսկ խորուսկներն՝ կամ պելասգները՝ նոյնն են, ինչ որ ուրար-
տու՝ կամ ռըշտունի՝ ինչպէս թեսալական՝ և լիտալական՝ ցլատ-
մական ցեղերը նոյն, ինչ որ լալ՝ — կամ լալ՝ յոգնակի Ալ-ուան
կամ Ալ-ան։

Մեր վէպը բնիկ է եղել ամէն միջավայրում, ուր բնակելի
կամ մարգերի կից հանդիպել են խորուսկ՝ և լիտալ՝ յաբեթական
ցեղերը, ուրեմն և Արեւելեան միջերկրայնի խորուսկ՝ և լիտալ,

ցեղերի, այսինքն պելասգների և թեսալների սահմաններում, և Կովկասի, Եսթրոսկի և Խտալ՝ յաբեթական ցեղերի, այսինքն Ուրարտ-Ռշտիկների և Աղուանների ծիջավայրում — Հայաստանում, ուր նոյն վէպի բեկորներից եւ Շամիրամայ և Արայի առասպելները շունառալէգներով Հանդերձ, մինչև անգամ, Ուլունք Շամիրամայ ի ծով՝ առածը, նոյն վիպասանութիւնիցն է և Սարթինիկի Ալանաց օրիորդի առասպելն իոկ և իսկ արև պատկերացնող Tristan-ին է վերաբերում յայտնի կտորը՝

Երկնէր երկիր և երկին,

Երկնէր և ծիրանի ծով.

Գետը, ծովը, ջուրը — վիպասանութեան բնական վայրն է, որովհետեւ, ինչպէս Tristan, եսթրոսկների totein — աստուած լինելով Հանդերձ, իբրև խօսք նշանակում է «արեւիկ», այնպէս էլ և իստլ-դ և սար-թեցիկ, նշանակում են ջրի տարր փաղաքշական ձեւով. իսկ վիպասանութեան աւանդապահներն են եղել իրօք կելտական ցեղը Հայաստանում, ինչպէս եւ արեւմուտքում: Այս վիպասանութիւնը Հայաստանում պահող Գող-թան կամ kol-ten երկրի բնակիչները՝ ներկայացնում են Կելտերի անուանակից նոյն յաբեթազն կելտական ցեղ, առաջ Սեւ ծովի եզերքին բնակող Կովկասի ամենահին քաջայայտ ազգը:

Միջնադարեան գրականութեան երեւելի գաղիացի Հետ Gaston Paris ասում է՝ «Աշխարհի գրականական պատմութեան մէջ չկայ աւելի ազնեցուցիչ երեւոյթ բան այն, որ մի բուռն փորձիկ ժողովուրդ արհամարհւած, հալածւած ծովերից դէն, էն տեղ էլ կոխած իր կալածքի մի անկիւնի մէջ հոտ մղուած — խօսքս իրանդացւոց մասին է — իր բանաստեղծութեամբ նուաճել է բուռնական եւ գերմանական Եւրոպան եւ իրան յաղթողներին անգամ, թէ նրանց որոնց իր անունը անծանօթ էր, լծագիր է եղել իր իդեալով, իր հերոսներով, իր երաժշտութեամբ, ուր արտայայտում էր իր հոգին եւ երազները, ուր նա փնտռել որոնել է իր երեւակայութեան հրճուանքն և իր ցաւերի մխիթարութիւնը: Այս վիպասանութիւնն, ինքն ճեւած, իր յետաժնաց սերունդը ստեղծելով, միայն միջին դարերը չէ հրապուրել: Նորագոյն բանաստեղծութիւնը la poésie moderne, տակաւին նորա ոգւով է զրօշուած (empreignée) և նրան է պարտական էական տարրերը»:

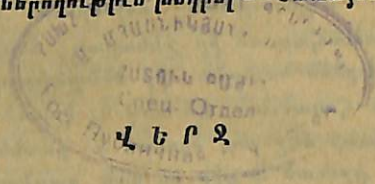
Երեւելի գիտնականը չէր սխալուած, բայց ակամայ յեղաթիւրում էր իսկական եղիւթիւնը, իր ցեղագիտական գիտելիք-

ների հորիզոնը սահմանափակւած լինելով արեւմտեայ Եւրոպայի սահմաններում և կեղտական ցալտմական դարեջրջանների հեռանկարը հազիւ հասցնում էր յոյն նախապատմական հնութեանց: Կելտերը, այն էլ յաբեթազն կելտեր, միայն աւանդապահ են եղել այս վիպասանութեանը: Tristan և Iseult ստեղծագործութիւնն երեք ցեղային յաբեթական ծիջավայրի ծնունդն է: Թաբեթական ժառանգութիւն յայտնուելով, այս սքանչելի վիպասանութիւնն — առաջ աստուածներին նուիրուած գուսանական երգարան — ներկայացնում էր զուտ յաբեթազն կամ յաբեթազների հետ խառնուած որոշ ժողովուրդների հասարակաց բարքը, և արեւելքում էլ Հայ՝ մի ուրիշ նոյնպէս մի բուռն ժողովուրդ, նա ևս արհամարհուած տգիտութեան բոյներում, տառապատիկ աւել և ճշուած հարստահարւած իր շինարար ձեռքերից օգտուող ազգերի կողմից, երբեմն նոյնպէս իր ծննդավայրից Միջերկրեայ և Սև ծովերից դէն հալածւած, էն տեղ էլ կոխած եղած, իր վերջին կայանի մի անկիւնի մէջ յետ մղուած և քսաներորդ դարում այն անդից էլ դուրս քշուած և ցիր ու ցան դառնալու սարսափներին մատնուած: Եւ այս, լծու փոքր՝, ինչպէս իր ճշգրիտ լեզուով քանդակախօսում է Խորենացին, հայոց ազգը, ոչ միայն յաբեթական վիպասանութեան անդրանիկ ժառանգներից մինը, այլ բոլոր նոյն համաճարկային աղբիւրից բխած կուլտուրական աւանդի անդրանիկ ժառանգներից լինելով, նրա ամբողջութեան հաստարիւմ պահողն, աճեցնողն ու առատաձեւն ցանողն էր արեւելքում և արեւմուտքում: Եւ իրաւ բացառիկ ապշեցուցիչ երեւոյթ չէ՝, որ այս անկերեւ եղելութեան գիտակցութիւնը բնաւ չենք տեսնում: Գիտակցութիւն չը կայ և այն բանի թէ ինչ առասպելական հարկոյններ է բաց անում մարդկութեան կարեւորագոյն հասարակական գործիքի, խօսքի, վերաբերմամբ այն զարմանալի ժողովուրդի մենակ լեզուական հարստութիւնները, և ինչ հոգեւոր նիւթեր ընձեռում էր սեփական և ուրիշ ազգերի կուլտուրական կապերն և արձատները մերկացնելու համար: Հունձքն առատ, բայց ճշակներն բացակայ՝. այս խօսքերով ուզում էի եզրափակելով դասախօսութիւնս, դիմել Հայերիդ, հրիտասարդութեանդ հրաւիրանօք՝ եկէք, նոր գիտական լոյս, միասին աշխատենք, բայց հրաւերքը կը լինէր կեղծ և ապարդիւն: Ո՛րտեղ և ի՞նչպէս:

Ամէն բան գոյութիւն ունի ոչ այնու, որ նա իր իրողութիւնն է, այլ նրանով, որ մարդկութեան գոնեա հասկացող մասը ճանաչում է և հետեւապէս, ընդունելով, նրան գոյութիւն է տալիս:

Ոչ միայն ասածներս այլ և նրանց հասցնող եղանակներս արդե-
հարպական գիտութեան բնաւ անձանօթ են: Եւ հիմք էլ կա-
անձանօթութեան: Բոլոր յարեթագիտութեան վերաբերեալ գրա-
կանութիւնը ուրեքէն է գրուած:

Մեր ուսումը իւրայատուկ բոլոր նորայուր պարագաներով
բուսել է արեւմուտքի ծիլով պատուաստած գիտութեան ծառի վրայ:
Ռուսաստանում, Ռուսաստանի Նազարէթում, Պետրոգրատում, և
անդ այս ուղիքիս էլ, զարգանում է իմ բաղդակից ալեւոր և երի-
տասարդ գիտնականների շրջանում: Ի՞նչ անհեթեթ առասպել,
պէս չէ: Դուք էլ իրաւունք ունէք: Ձեզ զբաղեցրի իմ առասպել-
լական աշխարհից բերած առասպելներով, և ուրեմն ի՞նչ է մը-
նում ինձ, եթէ ոչ ներողութիւն խնդրել — ծառայութիւն, ներեցէ՛ք:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0120592

